

PETER RIETBERGEN

Clio's stiefzusters

Verledenuverbeeldingen
voorbij de
geschiedwetenschap

VANTILT

PETER RIETBERGEN

Clio's stiefzusters

*Verledenverbeeldingen
voorbij de
geschiedwetenschap*

Uitgeverij Vantilt

WOORD VOORAF

Stiefzusters?

7

PROLOOG

**Verbeeldingen van
het verleden in woord,
beeld en spel**

Een complex cultureel
continuüm voorbij de
wetenschappelijke tekst

21

I

Zichtbare verledens

‘Pictura poema silens’:
beeldverhalen rond en in
de St. Pieter

58

2

Hoorbare verledens

Montezuma gememoreerd, ofwel:
verledenvarianties in de opera

104

3

Leesbare verledens

‘HET boek van het ogenblik’:
Oswald Spengler (1880-1936)
en zijn *Untergang des Abendlandes*
(1918-1922): wetenschap, pseudo-
wetenschap, of verledenverbeel-
ding voorbij de wetenschap?

149

4

Leesbare verledens

Romeinen en Germanen in de
historische romans van Felix Dahn
(1834-1912)

194

5

Cinemascopische verledens

Verledenverbeeldingen op het
megadoek

230

6

**Het verleden spelen,
of verledens spelen...?**

Beschavingsmodellen en
wensdromen in 're-enactment'
en 'games'

274

EPILOOG

Nederlandse mijmeringen

317

Noten 330

Personenregister 355

Denn die Menschen: das sind ihre Geschichten. Geschichten aber muß man erzählen. Das tun die Geisteswissenschaften: sie kompensieren Modernisierungsschäden, indem sie erzählen; und je mehr versachlicht wird, desto mehr – kompensatorisch – muß erzählt werden: sonst sterben die Menschen an narrativer Atrophie. [...] Je moderner die moderne Welt wird, desto unvermeidlicher werden die Geisteswissenschaften, nämlich als erzählende Wissenschaften.¹

Voor velen is de gedisciplineerde studie die onder de hoede van Kleio/Clio opereert de enige wetenschappelijke en dus legitieme vorm van verledenverbeelding. De muze pretendeert toch dat slechts diegenen die haar trouw dienen, de herinnering aan het verleden, of die nu persoonlijk is dan wel collectief, waarheidsgetrouw bewaren. Alleen zo wordt verledenverbeelding 'geschiedenis'. Zo wordt, om in moderne termen te spreken 'memory' tot 'history'. Velen zullen dan ook menen dat verbeeldingen van het verleden die zich aan Clio's vooral tekstgerichte regels niet houden, ongetemde herinneringen zijn, wilde loten aan een keurig-wetenschappelijke stam, of zelfs: wingerd die de wetenschap verstikt.

Echter, hoewel zelf als 'vakhistoricus' werkzaam binnen dat deel van de wetenschap dat het menselijk verleden bestudeert, ben ik mij al vele decennia bewust van de invloed die andere dan wetenschappelijke verbeeldingen van het verleden hebben op mijn eigen fascinatie voor 'de geschiedenis', op mijn historische sensatie. Tegelijk moet ik vaststellen dat hoe 'toegankelijk' ik ook probeer vorm te geven aan mijn wetenschappelijke bevindingen, verreweg de meeste mensen die andere, vaak meer aansprekende verledenverbeeldingen prefereren. Steeds meer heb ik mij dan ook afgevraagd hoe de academisch erkende Clio zich verhoudt tot al die vormen van omgang met geschiedenis waaromheen een wat minder gedegen-respectabel aura hangt doch die, wellicht mede dientengevolge, dikwijls een veel groter publiek bereiken.

Nu laat ook Clio zich zeker niet meer ketenen door de positivistische geschiedopvatting die meer dan een eeuw lang sterk beïnvloed werd door het succes en daarmee de uitgangspunten van de natuurwetenschappen dat vanaf het midden van de negentiende eeuw in Europa opgeld deden. Op de vraag wat het kentheoretisch statuut van wetenschap tout court is, en of dat inderdaad beantwoordt aan de behoefte van velen aan de zekerheid die 'wetenschappelijke kennis' biedt, ga ik hier niet gedetailleerd in.

Wel stel ik vast dat tegenwoordig zelfs in de breedste kring ‘de wetenschap’ niet meer door iedereen als de sleutel tot ultieme inzichten wordt gezien: ook veel ‘harde’ fysici zijn zich steeds meer bewust van de beperkingen van hun standplaats-, in casu cultuur- en tijd-gebonden waarneming en interpretatie.

Dat geldt al langer voor historici: zij formuleren veelal hun claim op wetenschappelijke waarheidsvinding wat minder apodictisch dan vroeger, toen het adagium nog luidde dat juist zij dienden te bepalen ‘wie es eigenlijk gewesen’. Zij beseffen dat hun visie op het verleden nooit ‘de ware’ is, dat hun gedachten erover ontstaan en uiteindelijk wetenschap worden vanuit een zee van toevallige en onvolkomen data. Want natuurlijk weten Clio’s getrouwen dat het verleden, ooit het heden van een persoon, een groep, voorbij is. Wat in een gegeven tijd en ruimte toenmalig was, is tevens eenmalig gebleken. Zelfs als een tekst in zijn geheel is overgeleverd, een gebouw er nog net zo uitziet ‘als toen’, een schilderij in zijn ‘originele staat’ tot ons gekomen is, een religieus dan wel seculier instituut zijn oorspronkelijke naam en functie behouden heeft, zelfs dan zijn al die dragers van herinnering, al die getuigen van het verleden, niet meer dan brokstukken. De wereld waarin die tekst, dat gebouw, dat schilderij, dat instituut functioneerden, waarin zij hun volle betekenis verwierven en begonnen uit te dragen, bestaat niet meer. Wat ons in onze eigen tijd rest zijn per definitie slechts fragmenten, ‘membra disiecta’, ‘spolia’. Die worden weliswaar bewaard, en zijn dus herinneringen, maar in de veranderlijkheid van de tijd onvermijdelijk ook geselecteerd, vervormd, en in een zich van generatie op generatie herhalende beweging steeds weer vernieuwd. In een complex psychologisch proces unificeren wij die herinneringen, de vele stemmen die uit ons verleden tot ons komen, voortdurend tot die ene stem die ons geheugen heet, persoonlijk of collectief. Dat geheugen weer spiegelt een behoefte, al weten wij, indien we onszelf kritisch bezien, dat die ene stem eigenlijk tot ons spreekt met vele, soms verontrustende want wel erg verschillende schakeringen. Wij, die het verleden in ons ‘hier en nu’ nodig hebben, omdat we anders blind en stuurloos tegenover de toekomst staan, niet weten hoe we geworden zijn en wat we willen worden; wij moeten ons dus realiseren dat wat we ons herinneren ‘consumptie’ én ‘productie’ tegelijkertijd is: wij gebruiken de fragmenten van dat verleden, maken er ons geheel van en geven dat door. Dat is nú zo, en dat was niet anders toen het verleden dat wij bestuderen heden was en zich zijn eigen verleden herinnerde. Mede daarom is geschiedenis, altijd, ‘actuele geschiedenis’.

Wie de resultaten wil beoordelen van wetenschappers die het ‘beroep van historicus’ beoefenen, dient ook rekening te houden met de methodische

implicaties van dat beroep. Moeizaam vergaard, sluiten de data van de historicus de aan andere disciplines gestelde eis van replicateerbaarheid vrijwel uit: een experimentele opstelling kan men wellicht relatief eenvoudig herhalen, een onafhankelijk wetenschapper vragen om de twee of drie jaar archiefonderzoek te 'repliceren' die ten grondslag liggen aan artikel x of monografie y is zinloos.

Tevens zullen veel historici vaststellen dat juist omdat het verleden definitief voorbij is, zij er ook in wetenschapstheoretische zin geen wetmatigheid in zullen vinden. Alleen wie menen dat de geschiedenis zich, in grote lijnen, voortdurend herhaalt, cyclisch verloopt, zullen er een patroon in onderkennen. Impliciet echter luidt de boodschap van zulke systeembouwers dat indien de tijd van de mens zich telkens volgens dat patroon herhaalt, verder historisch onderzoek weinig zin heeft: de discussie zal dan slechts gaan over de interpretatie van deelproblemen, niet over de lijn van het geheel. Kortom, wie meent de gehele geschiedenis vanuit één patroon te kunnen verklaren, verkondigt in feite het einde van de geschiedwetenschap.

Vanuit een ander perspectief bezien ontnemen zulke systeembouwers de mens de hoop dat hij, individueel en/of collectief, enig verschil maakt. Natuurlijk moet daarbij wel worden aangetekend dat het bestaan en de evidente functie van die menselijke, psychologische behoefte die overigens cultureel bepaald is niet per se betekent dat, wetenschappelijk gezien, de tijd van de mens niet volgens een cyclisch patroon zou verlopen...

De meeste historici zijn echter geen systeembouwers. Voor hen is geschiedenis een 'discussie zonder einde', zowel over details als over grote lijnen; in dat debat proberen zij voor hun standpunt medestanders te vinden. Zulke geschiedkundigen weten dat zij het verleden consensueel construeren, eerder dan dat zij het feitelijk reconstrueren. Dikwijls is die consensus niet makkelijk te bereiken, zoals, voor sommigen pijnlijk, bleek toen Norman Cantor in 1991 zijn provocatieve studie *Inventing the Middle Ages: the lives, works and ideas of the great medievalists of the twentieth century*, publiceerde: hij liet zien dat hun verbeeldingen van die periode op tal van punten uiteen liepen. Overigens zullen de meeste historici toch van mening zijn dat de beelden die zij oproepen hun beroepsgemeenschap eerder zullen overtuigen naarmate de periode die zij schetsen verder terug ligt in de tijd: de eigen tijd gaat te snel, en interpretatie ervan zal zeker nog geen consensus opleveren.

Steeds meer historici geven zich rekenschap van een plicht naast of zelfs voorbij de consensuele interpretatie waarnaar zij streven. Hun beroep of roeping het schrijven van verhalen over het verleden die, als de kritiek de moeite neemt, in zeker mate verifieerbaar en in die zin wetenschappelijk

zijn moet zowel henzelf als hun lezers toch tevens 'zin' geven, ook die lezers die geen beroepsgenoten zijn. Hoe kan het ook anders?

Zoals Max Weber in 1917/1919 al aangaf in zijn magistrale opstel "Wissenschaft als Beruf", determineert een scala van factoren de identiteit van de onderzoeker/docent/schrijver. Altijd duidt de geschiedwetenschapper het verleden om het heden te begrijpen: hijzelf stelt de vragen of, om dat proces breder te duiden: zij worden hem door zijn eigen tijd gedictieerd. Hoewel hij afstand probeert te bewaren – de eerste eis van wetenschappelijke observatie en interpretatie – is hij, tegelijkertijd, betrokkene: vanuit zijn persoonlijke heden, dat van de eigen groep, dat van de natie waartoe hij behoort, en van de vele andere identiteitsdimensies die zijn blik op het verleden mede bepalen en waaraan hij ook betekenis geeft: geloof, gender, et cetera. Kortom, wie zichzelf zo plaatst, weet dat hij, als wetenschapper én als persoon, staat in de dynamiek van een zingevingsproces dat allen betreft die op die zeer diverse culturele velden geïnteresseerd zijn in zijn interpretaties. Met andere woorden, het product van de historicus wordt niet alleen onderdeel van zijn eigen maar tevens van andermans identiteiten: het geschiedverhaal behoort niet alleen de auteur toe maar is publiek, wordt door anderen gebruikt en dus, zegt men, onvermijdelijk ook misbruikt, al zijn voor vaststelling van dat misbruik de criteria allesbehalve helder: men raakt dan immers aan de vraag naar de 'waarheid' of 'onwaarheid' van interpretaties.

Het is een van de vele fascinerende opgaven van de historicus om al die gebruiksvormen, die even zovele verledenverbeeldingen zijn, op hun beurt in een context te plaatsen en te begrijpen: wij moeten ze cultuur-wetenschappelijk duiden.

Maar kan ons verleden, onze geschiedenis, ons erfgoed alleen in een wetenschappelijk discours betrouwbaar en zingend worden gepresenteerd en geduid? Een blik om ons heen leert, dat er tal van andere vormen zijn waarin het verleden verbeeld en dus geïnterpreteerd wordt, een breed veld dat pas recentelijk door geschiedwetenschappers bestudeerd wordt en dat zij intussen 'historische cultuur' noemen. Soms accepteren historici dat zij zelf deel zijn van die historische cultuur, maar omschrijven zij hun eigen rol daarbinnen toch graag als: dragers van de officiële versie die daarenboven nog altijd overwegend schriftelijk is.

Mijn vraag is, hoe Clio staat tegenover maar onvermijdelijk ook tussen die vanuit haar blikveld minder of geheel niet geaccepteerde of acceptabele versies van het verleden, de vele andere 'performances of memory', zoals: het historische gebouw, al dan niet gerestaureerd, gereconstrueerd zelfs, alsmede het schilderkunstige 'historiestuk' en de historische sculptuur; het toneelstuk of de opera met een historisch thema; de historische roman;

de historische speelfilm en documentaire, met als hybride het 'docudrama'; de historische 'game' maar ook: in hun 'oorspronkelijke' staat teruggebrachte landschappen en overgeleverde rituelen en tradities? In dit boek zoek ik een antwoord, in de vorm van een speurtocht langs de grenzen van een aantal van die fenomenen en genres, en mijn duiding van de achtergronden en functies ervan.

Met dat al, zo strikt als de genregrenzen nu lijken, waren zij zeker niet altijd. Al is de oude muze Clio hoedster van de geschied*wetenschap* geworden, de Europese cultuur heeft haar hedendaagse notie van 'wetenschap' in algemene zin toch pas ontwikkeld in de filologische acribie van de vijftiende-eeuwse, Humanistische analisten. Daarna gaf de pre-positivistische empirie van de zestiende- en zeventiende-eeuwse 'Wetenschappelijke Revolutie' er extra inhoud en status aan, en persten de negentiende-eeuwse exacte wetenschappen ook de geschiedwetenschap in een ogenschijnlijk definitief keurslijf.

Dat neemt niet weg dat de wens greep te hebben op het verleden al een veel oudere, ja misschien zelfs een van 's mensen oudste behoeften is. Juist de vele vormen waarin die behoefte sinds mensenheugenis gestalte krijgt, confronteren ons met de vraag wat precies de familierelatie is tussen verledenverbeeldingen die tegenwoordig 'niet-wetenschappelijk' genoemd worden, en het genre dat geschied*wetenschap* heet en zich dikwijls superieur opstelt.

Alle culturen hebben in een vroeg stadium hun historiciteit (h)erkend, door de vragen die zij zich stelden: over de oorsprong van hun wereld, de oorsprong van hun groep. Zo ontstonden scheppingsverhalen, die, zoals in het *Boek Genesis*, het eerste deel van de Joodse Bijbel, bijna drieduizend jaar lang ook als historische waarheid gezien werden, door sommigen tot de dag van vandaag, al zullen velen ze tegenwoordig eerder allegorisch duiden. Daarenboven: het besef van de kosmos, van de wereld als een numineuze (con-)tekst leidde her en der tot het ontstaan van verhalen waarin diegenen figureerden die macht hadden of claimden te hebben over het mysterie, 'het Heilige', dat, zoals Rudolf Otto in 1917 zo mooi duidde, zowel 'fascinans' als 'tremendens' is.

Goden, halfgoden, helden, voorouders: zij werden vereerd, en dus werd er over hen verteld, gezongen – in versvorm veelal, opdat in geheel of goeddeels ongeletterde culturen de relazen toch konden worden overgeleverd. Al zijn de verhalen in vele beschavingen in een latere fase opgetekend en verder verschriftelijkt, nog steeds worden zij voorgedragen, gespeeld ook, in formele en informele setting, in theaters en op dorpspleinen. In die situatie ontstonden, bijvoorbeeld, in het eerste millennium voor onze jaartelling, in Noord-India de *Mahabharata*, in de joodse samenleving de

Boeken Koningen, in de Griekse wereld de *Ilias* en in de Romeinse cultuur de *Aeneis*. In de christelijke wereld vertelde bijna tweeduizend jaar lang elke generatie aan de volgende de verhalen over Jezus van Nazareth en zijn (eerste) leerlingen als waren deze ‘evangelieën’ de synoptische en de tientallen andere even zovele biografisch-historische teksten.

Het zijn allemaal verhalen die in een zich steeds meer als rationeel verstaand Europa zeker vanaf de vijftiende eeuw ook steeds meer werden afgedaan als mythes, als verzinsels zelfs. Pas in de late negentiende eeuw heeft men ze leren herwaarderen: niet als wetenschappelijke analyses in de positivistische zin die toen aan de (geschied-)wetenschap gegeven werd, maar als ‘bronnen’ die, bestudeerd volgens de context-onderzoekende hermeneutiek, ons veel onthullen over de wijze waarop in een ver verleden vertellers en luisteraars, schrijvers en lezers hun eigentijdse wereld probeerden te duiden door de wording ervan in kaart te brengen. Bovendien bevatten die verhalen dikwijls tal van elementen die ook een meer wetenschappelijke geschiedschrijving als ‘feiten’ duidt, en dus wil benutten.

Terwijl deze zingevende verhalen hun rol speelden en spelen als cultureel geheugen van een samenleving, ontstonden in een vroeg stadium ook andere geheugensteunen, andere vormen waarin het verleden bewaard werd, meestal om veel pragmatischer redenen: priesterlijsten, koningslijsten, abtenlijsten, jaarboeken, kronieken. Rond het begin van de laatste eeuw vóór onze jaartelling ordende Sima Qian in zijn *Shiji* de geschiedenis van China in keizerbiografieën, en Tacitus schreef rond het begin van tweede eeuw zijn *Annales* over de imperatoren uit het Julisch-Claudische Huis op vergelijkbare wijze, alhoewel met minder aandacht voor de ‘gewone man’. Het anonieme *Liber Pontificalis* vertelt over het verleden van christelijk Rome en ‘de christenheid’ aan de hand van de chronologie van Petrus’ opvolgers. Dikwijls waren de verbeeldingen zowel tekstueel als visueel zoals bijvoorbeeld op de met beeldhouwwerk en fresco’s gesierde wanden van Egyptische tempels, Maya-heiligdommen en christelijke kerken die het verleden in een gecombineerd religieus-seculiere context duiden.

Overigens maakt hun deels andere, factische karakter, hun soms meer documentaire, op het alledaagse heden gerichte functie al deze vormen, die voor de historicus even zovele bronnen zijn, niet per definitie ‘betrouwbaarder’ dan de nog oudere verhalende, integendeel. Ook deze teksten en beelden dienden om eigentijdse situaties te legitimeren en te manipuleren, zij dienden, zoals alle verledenverbeelding, de representatie van macht: de macht van een persoon, een groep, een staat, over degenen aan wie op deze wijze ‘hun’ geschiedenis verteld wordt. Zelfs ‘slachtoffermonumenten’ oefenen zo macht uit over de collectieve herinnering...

Opgevoed met, doch steeds minder tevreden over de vele, huns inziens weinig overtuigende vormen van verledenverbeelding uit de tijd die zij met een negatieve lading ‘middeleeuwen’ gaan noemen, scheppen Italiaanse en later ook transalpijnse humanisten in de vijftiende en zestiende eeuw een nieuwe geschiedschrijving. Deze historici bepleiten en praktiseren een kritische omgang met bronnen, dat wil zeggen met teksten uit en over het verleden en, al in de zeventiende eeuw als getuigenis van het verleden herkend, ook met visuele resten. Dat neemt niet weg dat zij een ‘historia’ willen schrijven, een verhaal met een duidelijk selectief, want op de presentatie van significant geachte causaliteiten gericht karakter, een heden-gericht, actueel verhaal dus.

Deze nu als wetenschappelijk gepresenteerde geschiedschrijving richt zich vervolgens eeuwenlang goeddeels op het politiek-institutionele verleden van Staat en Kerk. Allengs wordt duidelijk dat mede daardoor het ‘grote publiek’ de studies die zo ontstaan steeds meer ziet als feitelijk-afstandelijk. Men ervaart ze steeds minder als ethisch-moreel zingevend: een criterium waaraan de oudere, meer mythische en poëtische benaderingen wel voldeden.

In deze culturele context, vanuit een morele behoefte die zich als ‘lering’ toch het best liet beleven in de vorm van ‘vermaak’, kwam dan ook al snel de historisch-melodramatische tragedie tot bloei, maar ook de historische biografie en, als populaire variant daarop, de *vie romancée* evenals, in een wat later stadium, de historische roman. Maar laten we niet vergeten dat deze tekstuele, vaak ‘literair’ genoemde subgenres reeds populair waren eeuwen vóór de peetvader van de historische roman, Sir Walter Scott, met zijn werken Europa veroverde. Daarvan getuigen, bijvoorbeeld in de ‘hoge’ en ‘late’ middeleeuwen, epische verbeeldingen als het *Nibelungenlied*, het *Chanson de Roland* en de Arthursage; en in de zeventiende eeuw de historische drama’s van William Shakespeare, van Joost van den Vondel, tezelfdertijd propagandadichter van het Amsterdamse stadsbestuur, van Jean Racine, tevens geschiedschrijver van Lodewijk XIV, alsmede de historisch-moralistische prozaromans van de markiezin de la Fayette en de kritisch-historische biografieën van de anti-pauselijke propagandist Gregorio Leti. Kortom, het ‘grote publiek’, dat waarschijnlijk de dorre teksten van gerespecteerde geleerden in de kast liet staan, zag de (recente) geschiedenis graag op een wat meer aansprekende, wellicht zelfs wat meer zin-gevende wijze op schrift gesteld in vormen die het post-modernisme van de afgelopen jaren als ‘historiografische metafiction’ heeft her-ontdekt. Bovendien was datzelfde publiek nog steeds enthousiast over visuele representaties van het verleden: de historieschilderkunst bloeide vanaf de zestiende eeuw.

De emotionele lading en dientengevolge propagandistische mogelijkheden van al deze verledenverbeeldingen die overigens dikwijls verwezen

naar de door geschiedwetenschappers beproefde 'feiten' ontgingen natuurlijk Kerkelijke en wereldlijke autoriteiten niet. Zij voelden steeds meer de noodzaak politiek-culturele cohesie te creëren in de samenlevingen waarover zij macht probeerden uit te oefenen. Dus waren zij erop gespitst hun visies op het verleden ook in zulke kennelijk overtuigende publieksvormen te presenteren. De naar voorbeeldige, moedgevende helden uit het verleden verwijzende monumenten in de publieke ruimte en stadhuisen, zoals die van Florence en Amsterdam, en paleizen, zoals die van Rome en Versailles; de dikwijls historiserende opera's van de barok, opgevoerd voor de politieke elite maar ook voor bij de politiek betrokken burgers; de grootschalige optochten met historiserende 'tableaux': het waren allemaal actuele, boodschappeladen verledenverbeeldingen. Dat waren zelfs de van marsepein of suikerbrood gemaakte, soms reusachtige historisch-allegorische tafeldecoraties die tot in de vroege zeventiende eeuw het publieke eten van vorsten en edelen tot belangrijke propagandamomenten maakten.

Allengs ontstonden twee werelden. Er was een, relatief kleine, wereld waarin vanaf de late achttiende eeuw geschiedschrijvers steeds meer professionele onderzoekers werden; bovendien moesten zij zich allengs gaan meten met die wetenschappers die zichzelf als enigen die titel waardig achtten, de mathematici en de fysici, alsmede vanaf de jaren 1840 de biologen en de chemici. Dientengevolge legden 'vakhistorici' zich steeds stringenter criteria van empirisch onderzoek op die moesten leiden tot 'harde', 'positieve', te weten: in de realiteit bestaande, feiten. Deden zij dat niet van harte, dan werden zij toch door anderen gedwongen: bijvoorbeeld door overheden die slechts een enkel 'model' van wetenschap (h)erkenden, het natuurwetenschappelijke, dat in laboratoria gestalte kreeg, zich als economisch waardevol bewees en dus steeds meer staatssteun opleverde. Tot op de dag van vandaag resulteert die ontwikkeling niet noodzakelijk maar wel dikwijls ook in de geesteswetenschappen in een aangepaste stijl en presentatiewijze.

Mede daardoor verloren en verliezen teksten van geschiedwetenschappers allengs hun publieksgerichtheid. Dat proces gaat gepaard met een andere ontwikkeling. In de grote wereld, buiten de 'ivoren toren van de wetenschap', manifesteert zich, zeker vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, een politiek en economisch steeds invloedrijker, steeds veel-eisender, steeds consumptiever publiek dat de producten van de vakhistorici, als het die al leest, inderdaad onvoldoende aansprekend vindt en om alternatieve verledenverbeeldingen vraagt. Alleen al gegeven de macht van de markt maar ook doordat velen ontevreden zijn met de vakhistorische producten krijgt dat publiek die verbeeldingen ook, in een overvloed en variatie waarin dit boek enige ordening wil aanbrengen.

Om de spanning te schetsen tussen de zich sedert de laatste eeuwen wetenschappelijk noemende geschiedschrijving en die vele andere, deels veel oudere en ook niet-tekstuele verbeeldingsvormen van het verleden, heb ik voor de titel het beeld van 'Clio's stiefzusters' gekozen. De vormen die zich niet onder de noemer 'wetenschappelijke historiografie' laten ordenen, noem ik in de ondertitel 'verledenverbeeldingen voorbij de geschiedwetenschap'; in de tekst gebruik ik als variant het begrip 'verledens', om deze zeer uiteenlopende verbeeldingen te onderscheiden van 'het' verleden dat historici construeren.

Natuurlijk heb ik mijzelf de vraag gesteld, of ik in plaats van 'voorbij' niet beter het voorzetsel 'naast' had kunnen gebruiken. Daarvoor is een en ander te zeggen, al is het maar dat, om in sprookjestermen te blijven, stiefzusters veelal de oudere en lange tijd dominante personen zijn die staan naast de figuur die uiteindelijk de heldin van het verhaal wordt in dit verhaal: Clio. Met 'naast' had ik ook kunnen aangeven dat de andere verledenverbeeldingen een minstens cultureel gelijkwaardige positie innemen. Echter, mijn uitgangspunt is toch dat deze 'verledens', in elk geval sinds de wetenschappelijke studie van 'het' verleden en de verslaglegging ervan in de vijftiende en zestiende eeuw haar intrede deed, ook altijd in meer of mindere mate door de resultaten daarvan beïnvloed zijn, en zelfs, im- dan wel expliciet, ernaar verwijzen, er in die zin wat van meenemen en er vervolgens aan voorbij gaan.

Dat maakt de spanning overigens niet minder, omdat de producenten van die beide benaderingen, de wetenschappelijke historici enerzijds, de voorbij-wetenschappelijke romanschrijvers, schilders, beeldhouwers, architecten, componisten, filmregisseurs, game-designers, et cetera anderzijds, in een zekere concurrentie geraakt zijn, en bovendien de consumenten, voor zover zij de beide benaderingen als keuze-mogelijkheden ervaren, zich moeten afvragen hoe die zich tot elkaar verhouden, oftewel welke verledenverbeelding hun voorkeur heeft.

Vraag is, of de spanning nog verder toeneemt nu de populariteit van in oorsprong dikwijls oudere maar in de vormen van de allermmodernste visuele media gepresenteerde verledenverbeeldingen voorbij de wetenschap sedert de late twintigste eeuw groter lijkt dan ooit. Lange tijd heeft Clio op de proliferatie en de groeiende invloed van verledenverbeeldingen voorbij haar wetenschap minachtend neergekeken, minstens ook om de exclusiviteit en het kennismonopolie van de eigen beroepsgroep te handhaven. Dikwijls veroordeelde zij de alternatieve beelden eenvoudigweg als niet-wetenschappelijk. Nu echter lijken de stiefzusters die zij lange tijd overwonnen achtte, haar veilige, onaantastbare positie opnieuw te bedreigen.

Tezelfdertijd gebiedt cultureel en maatschappelijk verantwoordelijk-

heidsgevoel de dienaressen en dienaren van de wetenschapsmuze dat zij zich rekenschap geven van de onthutsend snel afnemende betekenis van hun traditionele producten, 'het wetenschappelijk artikel' en 'de wetenschappelijke monografie', die immers, mede door het intussen overgespecialiseerde karakter ervan, door nog slechts weinigen gelezen worden.² Bezinning op de vraag of andere, meer 'moderne' presentatiewijzen niet minstens beproefd moeten worden om de inhoudelijke boodschap toch gewicht te geven, is noodzakelijker dan ooit.

Dat kan door terugkeer naar 'de verhalende geschiedenis' die natuurlijk nooit weg geweest is, maar wel al vele decennia door vakhistorici wat verwaarloosd werd. Dat kan ook door weloverwogen te pogen om de enorme productie van detailstudies in leesbare syntheses te verwerken, al worden zulke producten in de wetenschappelijke kritiek alsmede in de academische beloningsstructuur die in de meeste Westerse landen opgeld doet minder gewaardeerd. Historici doen er goed aan, beide vormen meer aandacht te geven.

Last, but not least kunnen wetenschappers proberen hun werk te vertalen in een of meer van de vele, als voorbij-wetenschappelijk be- en veroordeelde vormen die in dit boek centraal staan. Zelf meen ik dat zij mede dusdoende enigszins de regie zullen houden over, en tegelijk een nieuw, eenentwintigste-eeuws publiek laten delen in wat Clio nog steeds te bieden heeft.

Met dat al is dit boek allerminst een 'handboek' voor de productie van nieuwe vormen van verledenverbeelding. Als dat al geschreven zou kunnen worden, hetgeen ik betwijfel, ben ik daarvoor niet de aangewezen auteur. Veeleer is het een cultuurhistorische studie van al die 'andere' vormen, waarbij ik telkens weer vraag naar hun oorsprong en hun functioneren in verleden en heden.

Bij de opbouw van mijn tekst heb ik me laten leiden door een aantal overwegingen van presentatietechnische en methodische aard.

In de proloog poog ik een samenhangend vogelvluchtperspectief te schetsen van verledenverbeeldingen voorbij de wetenschap, vanuit een reeks gezichtspunten die daarna in zes hoofdstukken meer specifiek aan de orde komen. Deze capita zijn gebaseerd op de indeling: zichtbaar, hoorbaar, leesbaar, cinemascopisch verbeeld, en gespeeld. Mijn uitgangspunt voor deze keuze is, dat alle verledenverbeeldingen, dus ook de voorbij-wetenschappelijke, gebruik maken van media die, cultuurhistorisch gezien, in een chronologie staan, op hun beurt dus tijdgebonden zijn.

Visuele representaties in het gebeeldhouwde en geschilderde beeld bestaan sinds mensenheugenis, die in het gesproken en gezongen woord

zijn eveneens al vele millennia oud. Voorbeelden van die genres behandel ik in de hoofdstukken 1 en 2.

Daarop volgde, veel later, de geschreven, en pas vijfhonderd jaar geleden de gedrukte tekst. Daaraan besteed ik twee hoofdstukken. Immers, niet alleen bereikt de geschiedschrijving als *wetenschap* haar publiek tot op heden vrijwel uitsluitend in teksten en is zo het beeld van deze academische discipline ook altijd een beeld geweest van geleerde artikelen en monografieën. Ook zij die het verleden voorbij de wetenschap wilden vertellen hebben lange tijd voor teksten gekozen, juist omdat in de negentiende eeuw nieuwe, goedkopere druktechnieken massale verspreiding daarvan mogelijk maakten. Daarom stel ik twee van de vormen aan de orde waarin dat gebeurd is en de kritieken die dat opriep.

De historische film in zijn vele variaties is van jonge datum, hoewel kind van de historieschilderkunst en de historische roman, dan wel het historisch melodrama. In hoofdstuk 5 analyseer ik ook dat verband.

Of het gespeelde verleden, ofschoon in oorsprong eeuwenoud als verledenverbeelding waarin de speler zelf een rol op zich neemt, nu in zijn meest recente en ook meest massale vormen, de 're-enactment' en het computerspel, een genre is dat bestudeerd kan worden zoals de andere die ik in dit boek bespreek, is een vraag die ik in het laatste hoofdstuk aan de orde stel.

Voor mijn analyses en duidingen maak ik gebruik van de vele methodes die de cultuurhistoricus kan en zelfs moet hanteren wil hij zijn metier verantwoord beoefenen: centraal daarin staan nog steeds de 'traditioneel'-filologische analyse, de 'close reading' van teksten en beelden alsmede het hermeneutisch-contextueel denken en duiden, ontwikkeld in de negentiende eeuw; daarnaast heeft de cultuurgeschiedenis ook een breder uitwaaiierend, antropologisch en sociologisch perspectief ontwikkeld dat, waar mogelijk, ook de 'big data' benut welke met recentere technieken verkregen zijn.

In sommige hoofdstukken heb ik gekozen voor heel specifieke, casusgewijze presentaties van het daar centraal gestelde representatiemedium. In meer algemene zin beperk ik mij bij de selectie van sprekende voorbeelden zowel uit het 'religieuze' als het 'seculiere' cultuurbereik – alhoewel dat onderscheid tot in de vroege twintigste eeuw veel geringer was dan nu – vooral tot Europa, of beter gezegd: de Westerse wereld. Chronologisch gezien selecteer ik mijn voorbeelden uit de gehele periode die het Avondland als zijn voorgeschiedenis ziet: de antieke wereld van het oude Griekenland en Rome, alsmede de wereld van de 'middeleeuwen', die ik liever als pre-industrieel of pre-'modern' duidt, maar natuurlijk ook de eeuwen die wij, terecht of ten onrechte, (vroeg-) 'modern' noemen, dat wil zeggen:

vanaf de vijftiende eeuw, alsmede de industriële, ‘moderne’ tijd. Last but not least: ik heb bij mijn keuzes mijn eigen voorkeuren onbeschaamd laten meespelen.

Wanneer ik denk daarmee belangwekkende culturele processen bloot te leggen, plaats ik de historische ‘inhoud’ van de besproken voorbijwetenschappelijke vorm(en) naast de toentertijd geldende, dat wil zeggen toentertijd als wetenschappelijk gepresenteerde interpretaties van het desbetreffende verleden. Een systematische toetsing van alle verhalen die in mijn casussen verteld worden aan de meest recente, eenentwintigste-eeuwse wetenschappelijke inzichten lijkt mij niet relevant: die laatste zijn immers geen ‘absolute’ toetsstenen, omdat zij te hunner tijd weer tijdgebonden zullen blijven.

Ten slotte, en wellicht ten overvloede, wijs ik erop dat ik mijn analyses toepas op de discoursen en narratieven van degenen die deze verledenverbeeldingen gemaakt hebben en nog maken. Het zou van evident belang zijn, als ik ook de ‘receptie’ ervan kon bestuderen om zo de vraag te beantwoorden, welke beelden deze verledenverbeeldingen oproepen bij (anonieme of gekende) toeschouwers, toehoorders, lezers en spelers. Dat is echter veelal onmogelijk. Grootschalig publieksonderzoek zou slechts met behulp van een team van mede-onderzoekers verricht kunnen worden, en zou ook dan om velerlei methodische redenen problematisch zijn.

Dank komt toe aan de redacteurs van het venerabele *Tijdschrift voor Geschiedenis*, in wier midden ik een aantal jaren mocht functioneren, een periode waarin ik enkele artikelen schreef die aan de basis liggen van minstens twee hoofdstukken in dit boek. Mijn dank gaat eveneens uit naar Roelof de Wijkerslooth, die mij door zijn lezing sterkte in de overtuiging dat zelfs een problematiserend-analytische studie verhalend moet zijn om de beoogde lezers te vinden. Tevens dank ik Bas Bauland, Marjet Derks, Theo Drijvers, Robert-Jan Wille en Clemens Wijlens die mij met kritische opmerkingen hielpen het proces van problematisering en analyse nog eens aan te scherpen. Dank geldt bovendien mijn (jonge) collegae die in de Nijmeegse Opleiding Geschiedenis de ‘Brown bag-lunches’ gestalte geven: zij droegen bij aan mijn herbezinning op de problemen die worden opgeroepen door het genre dat tegenwoordig de qua gebruikersaantallen grootste verbeelding van ‘geschiedenis’ representeert, het historische computerspel. Ja zelfs: zonder hen was ik in een impasse geraakt en was dit boek onvoltooid gebleven.

Peter Rietbergen

Hoogleraar cultuurgeschiedenis, Radboud Universiteit Nijmegen

September 2015